

УДК 316.455:316.454.56

DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).140](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).140)

Чорна Лідія Георгіївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-8107-7573
Lidiya.Chorna@ispp.org.ua

МІФ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ КВАЗІНОВОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Проросійські владні структури окупованих територій України вдаються до викривленого висвітлення актуальних суспільних подій та маніпулювання історичними фактами, використовують штучно створені політичні, соціальні, культурні міфи для формування в мешканців цих регіонів, насамперед у молодого покоління, соціальної ідентичності, зміст якої узгоджувався б із політичними цілями Росії – руйнуванням ідентичності громадян України та знищенням її як держави. Як інструмент швидкого поширення інформації серед масової аудиторії, згуртування людей та зняття емоційної напруженості, міф є ефективним соціально-психологічним засобом управління соціальними процесами, у тому числі й цілеспрямованого формування соціальної ідентичності в певної групи людей. Контент-аналіз текстів новин на сайті Міністерства освіти та науки псевдодержави ЛНР (2016–2019 рр., понад 3750 інформаційних повідомлень) показав, що формування свідомості молодих громадян «республіки» здебільшого базується на міфах колишнього СРСР; воно штучно спрямовується до ідеологем минулого, тому, по суті, їхня соціальна ідентичність є квазіною. Така ідентичність виконує функції соціалізації дітей і молоді як вірогідних громадян «молодих держав», адаптації старшого покоління до зміни соціальної ситуації (по суті, до умов війни), пояснення мешканцями самим собі сенсу сучасних подій, створення позитивного образу майбутнього. Реалізація цих завдань неможлива без міфологічної інтерпретації історичного минулого та сьогодення. Частка новин на сайті МОН так званої «ЛНР», які містять різні ідеологічні настанови міфологічного спрямування, у середньому становить третину інформаційних повідомлень. Умовно міфологеми було класифіковано на три види залежно від того, на формування якої ідентичності в дітей і молоді вони спрямовані: 1) проросійської ідентичності (25,97%); 2) ідентичності громадянина «ЛНР» (17,12%); 3) мілітаризованої свідомості, що маскується під патріотичне виховання молоді та насамперед використовує тематику Великої Вітчизняної війни (56,91%).

Ключові слова: ідентичність; соціальна ідентичність; радянська ідентичність; міф; соціальна група; інформаційна війна.

Lidiia H. Chorna

Ph.D. in Psychology, Senior Research Associate,
Head of the Laboratory of Psychology of Small Groups and Intergroup Relations,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-8107-7573
Lidiya.Chorna@ispp.org.ua

MYTH AS A MEAN FOR QUASINE SOCIAL IDENTITY FORMING

It is stated that pro-Russian authorities in the occupied territories of Ukraine use distorted coverage of current social events, manipulation of historical facts, artificially created political, social, and cultural myths to form in the inhabitants of these regions, especially in the younger

generation, such social identity, the content of which would be consistent with political Russia's goals to destroy the identity of Ukrainian citizens and Ukraine's demolition as a state. Due to the characteristics of myth as a tool for rapid information dissemination among the mass audience, for uniting people and relieving emotional tension, it is an effective socio-psychological mean of social processes' managing, including purposeful social identity forming in a certain group of people. The results of content analysis of news texts on the pseudo-state of Luhansk People's Republic's Ministry of Education and Science website (2016-2019, 3750 information messages) show that the formation of consciousness of young citizens of the «republic» is mostly based on the former USSR myths, therefore, in essence, their social identity is quasine. Such identity performs the functions of children and youth socialization as loyal citizens of «young states», the older generation adaptation to the social situation changes (basically, to the conditions of war), explanation of the modern events meaning to the citizens themselves, creating of a positive image of the future. The realization of these tasks is impossible without a mythological interpretation of the historical past and present. The part of the news on the so-called LPR's Ministry of Education and Science website, which contains various ideological guidelines of mythological orientation, makes on average a third of information messages. Conventionally, mythologies were classified into three types according to the focus on the formation in children and youth: 1) pro-Russian identity (25.97%); 2) the identity of the LPR's citizen (17.12%); 3) militarized consciousness, disguised as their patriotic upbringing (56.91%) and primarily uses the theme of the Great Patriotic War.

Keywords: identity; social identity; Soviet identity; myth; social group; information war.

Постановка проблеми. З огляду на події останніх років соціальний простір взаємодії українців в умовах війни Росії проти нашої країни наповнений усілякими фейками, чутками, міфологічними фантазмами, псевдоміфами та іншими видами недостовірної інформації. Часто така інформація базується на групових упередженнях і стереотипах, а також спрямована на штучне розмежування мікрогруп у складі великої соціальної групи, якою є український народ. Так, керівництво псевдодержав ЛНР і ДНР, сформованих за ідеологічно-пропагандистської, матеріальної, військової підтримки Росії, намагається активно формувати в мешканців окупованих територій Луганської та Донецької областей соціальну ідентичність як громадян «молодих і незалежних» від України нових держав. Але оскільки на цих географічних територіях ніколи не існувало окремих держав, а більшість населення цих регіонів, за репрезентативними опитуваннями, вважає, що попри всі зовнішні і внутрішні загрози Україну можна зберегти як єдину державу (Інститут..., 2014) і що Україна спроможна існувати як незалежна держава (Інститут..., 2011), то створити зовсім нову соціальну, а точніше – нову громадянську ідентичність у мешканців цих територій неможливо. Тому російські та проросійські політтехнологи вдаються до цинічного, зухвалого маніпулювання історичними фактами та актуальними подіями в регіоні, щоб сформувати у мешканців окупованих територій начебто нову соціальну ідентичність, яка б забезпечувала відчуття ними впевненості, що події розвиваються в правильному напрямі, породжувала ілюзію можливості раціональних інтерпретацій соціальної ситуації. І без застосування спеціальних психологічних технологій, серед яких і міфотворчість, у процесі творення квазінової ідентичності, звісно, не обійтись. Розкриття психологічних особливостей та механізмів штучного формування у населення квазінової групової ідентичності в складних соціальних ситуаціях, якими є гібридна війна та низка її негативних економічних, соціальних та інших наслідків, сприятиме розвитку рефлексивного капіталу територіальних громад (Найдьонова, 2011) та суспільства в цілому, кращому розумінню ними суспільно-політичних подій та сутності маніпулятивних інформаційних впливів як загроз з боку інших соціальних груп існуванню власної групи, якою є спільнота громадян України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Формування соціальної ідентичності людини відбувається на основі її самовіднесення до певної соціальної групи, зазвичай великої та умовної, усвідомленого прийняття на себе ролі представника цієї групи, демонстрації соціальним індивідом поведінки, яка відповідає очікуванням цієї соціальної групи (Горностай, 2010; Злобіна, &

Шульга, 1997; Кули, 2000; Чорна, 2012; Эриксон, 1996; Blumer, 1953; Goffman, 1982; Gordon, 1976; Mead, 1934). Носій соціальної ідентичності насамперед виокремлює подібності з представниками «своїї групи» та відмінності – з представниками інших, «чужих» груп, як стверджували автори теорії соціальної категоризації (Turner, 1975; Tajfel, & Turner, 1979) та їхні численні послідовники (Борневассер, 1993; Павленко, 2000; Hogg, & Williams, 2000; Jaromowicz, 1998). Саме на основі дослідження самокатегоризації соціальних індивідів було виокремлено когнітивні механізми міжгрупової взаємодії (соціальну категоризацію, ідентифікацію, порівняння і міжгрупову диференціацію) та один з її ефектів – групову дискримінацію. Завдяки цим ефектам і механізмам можуть виникати міжгрупові конфлікти (Abrams, & Hogg, 1988; Mummendey, & Otten, 1998) або ж відбуватись адаптація особистості до суспільної кризи (Коваленко, & Безверха, 2017), розвиватися соціальна гармонія (Gartner, & Dovidio, 2000; Pettigrew, & Tropp, 2006). Отже, завдяки певним соціальним маркерам індивід розрізняє свою і чужу групу, ідентифікує своє соціальне Я. Одним із маркерів може бути історія формування групи, виокремлення її самобутності, окремішності, неповторності, унікальності. Якщо група не має такої історії, то її замінює міф (Горностай, 2007). Наразі бракує психологічних досліджень, які б розкривали соціально-психологічні особливості та механізми застосування міфу як засобу формування нової соціальної ідентичності людини. Проводилися дослідження, які показують традиційне використання міфу в політичній сфері, рекламі, інших масових процесах (Барт, 2008; Жовтянська, 2011; Шайгородський, 2009), з метою модифікації поведінки людини в соціальному просторі, однак не формування її певних соціально-психологічних характеристик. Нині надзвичайно актуальним є вивчення процесів формування штучної, псевдонової ідентичності в результаті впливу ідеології однієї країни (по суті, чужої великої соціальної групи) на суспільну свідомість громадян іншої.

Мета статті – обґрунтувати можливість використання міфу як засобу формування соціальної ідентичності та виокремити особливості формування соціальної ідентичності як квазінової під впливом штучно створених міфів (на прикладі функціонування інформаційного освітнього простору псевдодержави ЛНР).

Виклад основного матеріалу дослідження. Спільні групові характеристики набуваються в процесі соціальної взаємодії людей, які об'єднані певною метою та згуртовано діють протягом певного часу. Якщо йдеться про велику соціальну групу людей, то цей час має бути досить тривалим та «історичним». Саме реальна історія групи людей, її осмислення, збереження в історичній пам'яті ланцюжка подій, які виявилися визначальними в становленні соціальної групи як «єдиного цілого» (Морено, 1953), є одним із чинників формування групової ідентичності (Горностай, 2010). Індивідуальні біографії представників соціальної групи мають кореспондувати з основними дискурсами групової історії (Слюсаревський, 2019), викладеної, наприклад, у шкільних підручниках з історії, або ж принаймні індивідуальні історії родин мають не суперечити одна одній, а складати загальну картину зародження, становлення, розвитку, динаміки групи. Якщо розповіді людей наповнені згадуваннями історичних подій, якщо вони закарбувалися в пам'яті родини, а частота їх вербалізації свідчить про значущість події, то варто говорити про ці події як дескриптори згуртування групи та формування її соціальної ідентичності. Масштабні, поворотні події в житті багатьох людей, під впливом яких вони усвідомлюють своє соціальне Я, відображаються в запитаннях члена соціальної групи до самого себе, на кшталт: Хто Я? Хто Ми? Яка моя (наша) історія? Від кого ми захищалися? Під впливом яких зовнішніх загроз згуртувалися? Як облаштовували територію спільного проживання, як обирали ландшафти? (А вони наразі визначаються не лише географічними, а й іншими дискурсами, зокрема психологічними (Титаренко, 2019)). Як окреслювали територіальні кордони та символічні межі власної соціальної групи?

Новоствореній групі, що починає позиціонувати себе в соціальному просторі, часом бракує фактів власної історії. Щоб самовизначитися та набути власної ідентичності, члени групи починають несвідомо вдаватися до створення розповідей про власну особливу роль у становленні групи та її вплив на більш широкий соціум. Ступінь достовірності історії може

варіювати в діапазоні від правдивої до неправдивої, такі історії зазвичай не можуть бути абсолютно правдивими, бо колективне творення групою людей розповіді неминує призводити до спонтанного вияву фантазії та креативності. Так, реальна історія може перерости в легенду, а згодом стати міфом. Грецький міф про триста спартанців базується на реальних подіях, але кількість захисників і нападників суттєво змінено, щоб показати безстрашність перших і боягузтво других.

Отже, серед розповідей, які стають основою ідентифікаційних процесів соціальних груп, є такі, що поєднують реальне і вигадане. Однак вигадане може бути істинним, а реальне – хибним. Вигадані сюжети міфів, які презентують архаїчну свідомість різних народів, сприймаються як істинні, бо вони є сакральними, стверджують основоположні смисли буття людини, а інтерпретації реальних подій життя поза їхнім соціальним, політичним контекстом, з певних ідеологічних настановлень, по суті, є хибними міфологемами.

Серед групових історій є і неправдиві, які успішно виконують функцію презентації героїчного минулого, що забезпечує достойне позиціонування групи в теперішньому. Одним із яскравих прикладів таких неправдивих і водночас хибних у переважній своїй більшості розповідей є історії про піонерів-героїв. Ці історії були частиною комуністичної ідеології в СРСР та сприяли ідентифікації членів дитячої організації піонерів як юних ленінців, безмежно відданих ідеям комунізму. Історія під впливом міфу перетворюється в ідеологію (Барт, 2008).

Отже, якщо в історії групи немає подій, які б сприяли її згуртуванню, а внаслідок дії певних соціально-політичних чинників група людей прагне виявити власну значущість, бути політичним гравцем, суб'єктом державотворення тощо, то члени групи, найчастіше ті, які претендують на роль лідера групи, вдаються до міфотворення щодо історії групи, її символіки, визначних діячів. Оскільки в історії неможливо вигадати щось абсолютно нове, згадувати події, яких не було, вшановувати історичних діячів, яких не існувало, то зазвичай міфотворці вдаються до переінтерпретації історичних подій, учинків історичних осіб, а також створюється вже нова символіка, у повсякденне життя людей вводяться нові ритуали соціальної поведінки, нові соціально-психологічні маркери соціальної групи на рівні розрізнення «свій – чужий». По суті, така нова соціальна ідентичність є не новою, а новоствореною – на основі історії, подій, які вже були, суспільних дискурсів, які вже колись були представлені в соціальному просторі взаємодії. Так, якщо розглядати актуальний стан масової свідомості мешканців псевдодержав ЛНР і ДНР, то зразу ж з'являється безліч соціальних, правових, економічних, політичних, психологічних ознак радянської ідентичності, тобто тієї ідентичності, яка була притаманна громадянам СРСР і носіями якої ще досі є деякі громадяни сучасної України, переважно представники старшого покоління. До таких інтегральних ознак можна віднести: позитивне ставлення до авторитарної системи управління державою; очікування від держави патерналізму, повного соціального захисту у всіх сферах життя людини (навіть в особистій) та водночас безмежно самовіддане служіння державі на межі самопожертви; зовнішній локус контролю як покладання відповідальності за досягнення у власному житті на інших людей та державу, а не на себе (Жовтянська, 2008); нейтральне ставлення до привілеїв окремих груп населення, до несправедливої оплати праці, використання дармової праці на користь держави (Молдавська, 2013) і, врешті-решт, масову аномічну деморалізацію (Головаха, 2016). Саме таку систему управління державою, побудову соціальних відносин саме на таких ідеологічних засадах можна нині спостерігати на окупованих Росією українських територіях. Тому ми розглядаємо спробу формування соціальної ідентичності населення псевдодержав ЛНР і ДНР як створення квазінової ідентичності (псевдоідентичності), бо насправді не існує ні соціально-політичного, ні історичного підґрунтя для формування справжньої та нової ідентичності цієї умовної групи людей.

Авторами штучно створюваних міфів можуть бути як самі члени групи, що раціоналізують власну творчість як таку, що згуртовує групу і дає їй користь, так і

представники інших соціальних груп. Якщо ці групи вороже налаштовані одна щодо одної, то міфологія несе загрозу для існування тієї групи, для якої вона призначена, – тобто для споживача такої інформаційної продукції, якою є сучасний політичний або соціальний міф (Барт, 2008; Шайгородський, 2009; Жовтянська, 2011).

На яких соціально-психологічних механізмах базується міфотворчість як процес формування соціальної ідентичності?

Міф є первісною формою суспільної свідомості. Оповідуючи одне одному історії, люди відображають довкілля, за допомогою емоційно-чуттєвих образів пояснюють будову світу, осягають суспільні очікування, переймають норми, звички, правила, ритуали взаємодії – по суті, міф є засобом соціалізації. Завдяки мові візуальних образів, простим сюжетам міф передає соціально значущу інформацію від одного соціального індивіда до іншого, від найменш до найбільш обізнаного, від дитини до зрілих та мудрих людей. За допомогою міфічного ірраціонального мислення люди адаптуються до того, що не може бути пояснено раціонально, що викликає страх і тривогу.

Завдяки формальним особливостям викладення міфологічних історій (образність, емоційність, фантазійність, як у первісних, наприклад космологічних, міфах) або ж наявності в них значної частки таких елементів (як у сучасних політичних) у міфи люди насамперед *вірять*. Їх не аналізують та не сприймають критично. І саме завдяки цьому спеціально створена міфодизайнерами мрія про кращі умови – за відсутності об'єктивних причин покращення цих умов, особливо на теренах пострадянського простору, за переважання в населення зовнішнього локусу контролю – і спрацьовує як достовірна історія.

Критичне мислення притаманне лише певній частині людей. Його рівень знижується у складних, кризових, екстремальних ситуаціях. Через величезну кількість інформації, яка споживається людством, виникає благодатне підґрунтя для функціонування чуток, фейків і міфів у сучасному світі. В епоху «постправди» (Word of the Year, 2016) важко перевіряти кожне новинне повідомлення на предмет його достовірності. Саме тому міф є чудовим засобом комунікації, який:

- легко поширює інформацію;
- розрахований на широку аудиторію;
- згуртовує однодумців або ж людей, які готові сприйняти міф як правдиву історію;
- розрахований на соціальну аудиторію споживачів, які зазвичай не перевіряють інформацію на достовірність;
- має швидкий ефект зняття соціальної напруженості, долання страхів і тривожності серед великої маси людей;
- має соціалізувальний вплив на певні групи людей.

Завдяки цим характеристикам міфу його прибічникам легко налагоджувати соціальні зв'язки, поширювати вигідну авторові міфу інтерпретацію подій, управляти соціальними комунікаціями та зміцнювати владу в соціальній групі.

На відміну від природних процесів міфотворення, коли міф виникає спонтанно, як реакція на зміни в соціальному середовищі, які важко пояснити, його штучне творення позбавлене живої, безпосередньої взаємодії людей. Такий «мертвий» міф (Жовтянська, 2011) побудований на маніпуляціях; він розрахований на незрілу, пасивну, «дитячу», в розумінні Е. Берна, свідомість людини (Berne, 1964), якою вона і була за радянських часів. Штучний міф (Барт, 2008) активізує патерналістські соціальні настановлення, разом із тим він «підлещується» до масової свідомості, малюючи світле майбутнє, швидке настання «раю на землі», якого, безперечно, заслуговує ця виняткова за духовним потенціалом і багатою історією група людей, якій «присвячено» міф. Такий міф посилює відчуття «гордості групи» (Salice, & Montes Sbnchez, 2016), якою була колись велика соціальна група під назвою «радянський народ». Колізія соціальної ситуації штучного творення міфу полягає в тому, що група людей, яка з радістю сприймає цей міф, *не має групових ресурсів для перетворення міфу з мрії на реальні здобутки групи*. Історія групи не містить досягнень, на які мав би спиратися живий груповий міф, створений колективно всіма членами групи.

Усі вищенаведені ознаки псевдоміфів, штучно вигаданих історій маають міфи радянських часів, які нині активно використовуються в ідеологічних дискурсах так званих «молодих держав ЛНР і ДНР». Щоб дослідити особливості використання псевдодержавою ЛНР міфології в освітньому процесі, було проаналізовано тексти новин сайту її Міністерства освіти та науки (2016–2019 рр., понад 3750 інформаційних повідомлень). Більшість із цих міфологем запозичено з ідеологізованої історії СРСР. Деякі з них були позбавлені істориками статусу фактів після розпаду Радянського Союзу (Війна і міф...; Соколов, 2016), а деякі виникли вже в наш час (Суперечності..., 2014). Отже, на прикладі подачі інформаційних повідомлень, призначених для великої соціальної групи, якою є учасники освітнього процесу в окупованій Росією частині Луганської області, і за допомогою контент-аналізу цих повідомлень ми спробуємо здійснити верифікацію наших попередніх теоретичних положень щодо міфу як засобу формування квазінової соціальної ідентичності. Оскільки освітній процес у «ЛНР»¹ будується здебільшого на політико-ідеологічних, на зразок прорадянських, а не на гуманістично-просвітницьких засадах, то маємо всі підстави стверджувати, що історія формування цієї соціальної групи є міфологізованою.

Умовно міфологеми було класифіковано на три види залежно від того, на формування якої ідентичності в дітей і молоді вони були спрямовані: 1) проросійської ідентичності; 2) ідентичності громадянина «ЛНР»; 3) мілітаризованої свідомості, що маскується під патріотичне виховання. Кожен із цих видів міфологем містить по кілька більш дрібних міфоконцептів, а ті, відповідно, локальних міфів. Так, ті, які стосуються проросійської ідентичності, насамперед використовують псевдомегаміфологему «русского мира» (рос.), що спирається на твердження про єдність історії, мови, релігії, війська – не більше, не менше, як усіх російськомовних мешканців землі. Військовий міф використовує локальні міфироповіді про кадетські формування, суворівське виховання тощо. Найвиразніше тут виявляються концепти, умовно названі нами як «Новоросія», «Нікуди без православної віри», «Радянський Союз – назавжди». Добре спрацьовує споконвічний сюжет про вічну боротьбу добра і зла, поданий у контексті «русского мира», а саме як про необхідність об'єднуватися всім руським православним людям проти зовнішніх ворогів (далі російською): «Мы, русские люди Донбасса, и сегодня находимся на переднем крае фактической войны – войны коллективного Запада против Русского мира, войны украинского национализма против идеи общенародного русского единства», «Запад создает враждебную идеологическую атмосферу вокруг России, Донбасса и ЛНР и пытается лишить нас общей гордости за Победу в Великой Отечественной войне». У рамках плану ідеологічної роботи в закладах освіти «ЛНР» проводяться конференції, диспути, конкурси літературних творів, студентських робіт на теми, які містять беззаперечні ідентифікаційні настанови для мешканців окупованої Луганської області: «Ты родился русским», «Историческое формирование русского народа», «Основные черты характера русского человека», «Свободолюбие как отличительная черта русского характера».

Формування мілітаризованої свідомості мешканців «ЛНР» спирається насамперед на військово-патріотичне виховання дітей та молоді, а воно серед усього іншого та найбільшою мірою використовує тематику Великої вітчизняної війни. Зокрема, активно експлуатується історія діяльності підпільної організації «Молода гвардія» в інтерпретації письменника О. Фадєєва (Фадеев, 1951). Цю мегаміфологему ми назвали «Боротьба та страждання назавжди». До міфоконцептів «Велика вітчизняна на порозі» та «Сучасна молодь безмежно віддана боротьбі з фашизмом» штучно приєднуються дискурси сучасної війни на Донбасі, причин її виникнення, а також пристрасного прагнення жителів «ЛНР» до миру (локальні міфи). Патріотичне виховання починається тут з дошкільного віку і, по суті, є військовим. Для маленьких дітей організовуються конкурси, на яких вони мають одягати військову форму, крокувати, як солдати, брати участь у конкурсах військових привітань, змаганнях

¹ Тут і далі, щоб позначити нелегітимний статус «держави» ЛНР, ми будемо подавати назву цієї псевдодержави в лапках.

прапорonoсців та в інсталяціях військових пісень, пісень про війну, військовий обов'язок і честь. Отже, ритуали і символи, які є атрибутивними ознаками будь-якого міфу, активно використовуються для формування соціальної ідентичності дітей і молоді.

Дітей шкільного віку, не лише старшокласників, вивозять на військові полігони для навчання стрільби. Заклади освіти проводять велику кількість заходів, які лише номінально є патріотичними, а насправді спрямовані на формування мілітаризованої свідомості дітей. Найчастіше це змагання, які експлуатують мотивацію дітей виграти цікавий конкурс та отримати винагороду – поїздку до Росії, Криму на екскурсії або ж до російських дитячо-молодіжних організацій, заангажованих на ідеях «русского мира». Складається враження, що будь-який захід, який проводять заклади освіти «ЛНР», підпорядкований завданням військово-патріотичного виховання. Такі виховні заходи проводяться не лише під час освітнього процесу, у години дозвіллевой активності учнів. Тематика заходів поєднує воєнні дії на Луганщині з подіями Другої світової війни. Згадуються як реальні події, так і давно ідентифіковані істориками як міфи вигадані історії або їх інтерпретації (про 28 панфіловців, про Зою Космодем'янську, про причини радянсько-фінської війни тощо). На цих заходах зачитують передсмертні записки молодогвардійців, а потім співробітники музеїв (зокрема «музею Молода гвардія») розповідають про події літа 2014 року на території Краснодарського району, про мужність і героїзм народного ополчення, яке стало на захист дітей і старих людей, про «українських фашистів та націоналістів-карателів». Учні роблять спеціальні презентації, на яких демонструють воєнні будні солдат (наприклад, ставлять військові намети, показують дозвілля бійців, їдять кашу, грають на гармошці, співають під час перепочинку частівки). Невідомо, який історичний період представляють ці солдати: Другої світової війни чи новітньої історії. Усе це дійство закінчується клятвами сучасних юних молодогвардійців на вірність Донбасу, колективними ритуалами під гаслами, які відповідають часам спротиву Донбасу німецьким загарбникам під час Другої світової війни, але аж ніяк не сьогоденню.

Ще одним яскравим прикладом «змішування» подій, що належать до різних історичних періодів і презентують різні історичні дискурси, є висвітлення на сайті МОН «ЛНР» сходження студентів-альпіністів Луганського університету імені Т. Г. Шевченка на Ельбрус. Захід присвячено формуванню почуття патріотизму та боротьбі проти фашизму, націоналізму та роз'єднання народів, які перемогли фашизм у Другій світовій війні. До, безумовно, хорошої мети формування любові до землі, на якій проживає молода людина, приєднуються інші, хибні, цілі, які орієнтують молодь на боротьбу проти фашизму... який було подолано ще в далекому 1945 році! Провокативною є також теза про роз'єднання народів. Народи і мають мати різні держави, жити окремо від інших народів, незалежно від того факту, що вони спільними зусиллями 75 років тому перемогли фашизм.

У формуванні ідентичності громадянина псевдореспубліки міфодизайнери спираються на «створення власної історії молодого держави», героїзацію вчинків бойовиків і російських найманців (у мас-медіа про них говорять як про відомих захисників та відважних людей). У результаті в учнів формується невиразний, «розмитий» концепт батьківщини (на шкільних уроках вони вивчають разом історію Росії, України та Донбасу; говорять про «казаків», а не козаків).

Аналіз новинних повідомлень керівного органу науки та освіти так званої «ЛНР» дає підстави стверджувати, що соціально-психологічні механізми, які сприяють формуванню сімейних міфів, – інтроекція та конфлуенція (Малкина-Пых, 2006), так само задіяні й у формуванні міфів, які «обслуговують» масову свідомість мешканців окупованих територій і цілеспрямовано конструюють їхню нову соціальну ідентичність. Так, більшість із ідеологем, які використовуються у цих повідомленнях, містять твердження, які безумовно, апріорі, завдяки своїй безапеляційності сприяють набуттю мешканцями окупованих територій проросійської ідентичності («быть русским»). Про інтроективну спрямованість цих повідомлень на свідомість мешканців окупованої території Луганської області дають підстави говорити такі аспекти їхньої презентації в освітньому просторі:

- велика кількість повторів настановчих повідомлень у текстах, орієнтованих на дітей і молодь, у різних соціальних контекстах і ситуаціях (свята, буденність, навчання, дозвілля, спорт, різні види масових заходів: екологічні, наукові та інші, не говорячи вже про патріотичні);
- використання сильних сугестивних текстів у навчанні та вихованні дітей, навіть дошкільного віку, коли слабко розвинене критичне мислення;
- безапеляційний, категоричний характер повідомлень, який зазвичай і притаманний політичним лозунгам;
- артикуляція настановчих повідомлень для дітей людьми, які для них є значущими, референтними.

Зупинімося на останньому аспекті детальніше. Учителі, вихователі, публічні персони, яких представляють дітям як визначних учених, «перших осіб» держави, духовних лідерів (зазвичай під ними розуміють священників), відомих письменників, героїв народного ополчення, є тими людьми, на яких орієнтуються діти в процесі соціальної взаємодії. І саме ці люди пропагують цінності, які уособлюють «радянську ідентичність», власне, ідентичність минулого історичного періоду, а також ідентичність чужої для дітей соціальної групи. Навіть байкери, які, по суті, є «луганським філіалом» московського клубу «Нічні вовки» і які так подобаються Путіну, теж активно залучені до пропаганди цінностей «русского мира». Публічні особи з високим соціальним статусом, поважні в очах дітей, виконують для них «батьківську роль» у соціальному просторі. Вони проголошують настанови як безумовні, такі, що не обговорюються, як прописні істини. Усе це дає підстави вважати подібні інформаційні повідомлення ідеологічними інтроектами, тобто такими мовленнєвими конструктами, що спрямовані на неусвідомлюване і некритичне переймання людиною суджень і способів поведінки від інших.

До ознак конфлуенції (злиття в емоційній близькості людини з іншими людьми, коли важко провести чітку межу між собою та іншим) можна віднести те, що чужі переживання сприймаються як власні, людина не в змозі переживати окремо від іншої людини, а у внутрішній психологічний простір можуть проникати неадекватні життєві настановлення хоча й близьких, але інших осіб, тобто інтроекти. У текстах, адресованих мешканцям «ЛНР», чітко транслюється думка про зовнішню загрозу існуванню цієї псевдодержави. Унаслідок відчуття зовнішньої загрози дистанція між членами групи зменшується, а колективна ідентичність зростає. У таких соціальних настановах часто використовуються соціальні ідентифікати, а не особистісні визначення, наприклад: «Мы, представители молодой республики,...».

Сприяє формуванню відчуття близькості, згуртованості, «сімейної атмосфери» взаємодії в освітньому просторі «ЛНР» велика кількість спеціально організованих масових позашкільних заходів та «пильний нагляд» закладів освіти за дозвіллевою активністю школярів і студентів. Надзвичайна емоційна насиченість масових заходів, особливо військово-патріотичних, обов'язкове згадування страждань мешканців Луганщини під час Другої світової війни (читання передсмертних записок молодогвардійців, оповіді про героїчні вчинки людей у роки війни 1941–1945 років та мужність людей під час катувань), звісно, справляють сильний вплив на дітей. Такі розповіді можуть призвести до психічного травмування дітей, надзвичайно вразливих у своєму віці, руйнування меж між власним Я і Я іншого, формування сильної емпатійності, хворобливої залежності від емоційного стану інших людей.

Події 1941–1945 рр. згадуються протягом навчального року під час усіх виховних заходів в освітніх закладах «ЛНР», а не лише в травні, на День Перемоги. Така майже безперервна низка різних заходів, присвячених Великій вітчизняній війні, а не Другій світовій, постійне звертання до подій минулого тримають в емоційній напрузі учнів та свідчать про колективну історичну травмованість населення «ЛНР». Отже, феноменологічний аналіз взаємодії учасників освітнього процесу дає підстави стверджувати, що в соціальному просторі штучно створюються умови для формування в них конфлуенції

(безперервна низка масових емоційно насичених заходів, зменшення відчуття соціальної дистанції між індивідами, штучна стимуляція вияву колективних емоцій у спеціально створених соціальних ситуаціях).

За нашими підрахунками, частка новин на сайті Міністерства науки та освіти так званої «ЛНР», які містили різні ідеологічні настанови міфологічного спрямування, протягом 2016–2019 рр. у середньому становила 32,24%. Визначаючи інформаційні повідомлення як міфологічні, ми не враховували ті з них, які просто повідомляли про святкування Дня Перемоги 9 травня, Дня звільнення Луганська від німецько-фашистських загарбників під час Другої світової війни, тобто тих подій, які є історичними фактами. Якщо ж такі події штучно поєднувалися з іншими подіями, історичні причини яких є іншими, то тоді такі повідомлення ми визначали як хибно подібні, маніпулятивні, міфологізовані. Фіксація інформаційних повідомлень міфологічного характеру відбувалася за допомогою номінативної шкали, яка зазначала, є міфологеми в повідомленні чи немає. Зазвичай у таких повідомленнях події війни 1941–1945 рр. на території СРСР прирівнювалися до сучасних воєнних подій на Донбасі, а дії збройних незаконних формувань на окупованій території Луганської області – до захисту проти сучасних українських фашистів, боротьби проти реваншу нацизму. Зауважимо, що в повідомленнях за 2016 р. таких міфологічних повідомлень було лише 12,07%, у 2017 р. їх стало 31,15%, у 2018 – 32,88%, у 2019 – 33,15%. У 2016 р., наприклад, було набагато менше повідомлень, які стосувалися історичних дат і були штучно прив'язані до сучасних подій на Донбасі. Повідомлення були без зайвої емоційності і пафосності. З початку 2017 р. і по кінець 2019 р. кількість таких повідомлень тримається майже на одному рівні – трохи більше як 30% (у середньому – 32,24%). Отже, їх кількість зросла, а частка їхньої презентації в інформаційному просторі, можливо, спеціально регулюється міфодизайнерами (Зеленін, 2017) на певному рівні. Можна припустити, що в нашому дослідженні є певні суб'єктивні дослідницькі помилки в інтерпретації міфологем «ЛНР», але неможливо заздалегідь вирахувати частку таких повідомлень, яка б стабільно повторювалася протягом певного часу.

Статистичні підрахунки щодо структури інформаційних повідомлень міфологічного характеру свідчать, що найбільшою мірою їхня тематика пов'язана з формуванням мілітаризованої свідомості дітей та молоді (56,91%), тобто з міфологемою «Боротьба та страждання назавжди». Саме серед цих текстів міфологеми провідне місце займають повідомлення, які орієнтують учнів і студентів на патріотичне, по суті військове, виховання і які стосуються подій Другої світової війни та складають зміст міфоконцепту «Велика Вітчизняна на порозі» (45,16%). Ідейне ядро концепту становить локальний міф про Молоду гвардію. А от довільно-міфологічна інтерпретація сучасних подій на Донбасі займає підпорядковане місце в цих повідомленнях (5,63%). Також більш ситуативно представлені тексти, присвячені прагненню мешканців «ЛНР» до миру (6,12%).

Сегмент міфологем, присвячених формуванню проросійської ідентичності, представлений на рівні 25,97%, а тих, що спрямовані на формування ідентичності громадянина «ЛНР» і які базуються на «розмитому» концепті Батьківщини (Отечества – рос.), – ще меншою мірою – 17,12%. Очевидно, що політичний складник подій, які відбуваються нині на Донбасі, наклав відбиток і на створення цих міфологем. По суті, мілітаристський характер сучасної Росії відобразився насамперед у змісті цих сучасних міфів. Події Другої світової війни дають багатий матеріал для їх інтерпретацій. Мусування радянською історіографією безлічі усіляких міфів про «беззаветное» (рос.) служіння Батьківщині і комуністичній партії (а не об'єктивне, наукове представлення фактів про захист рідної землі від ворогів) допомагає мешканцям Луганщини подолати той величезний когнітивний дисонанс, який виникає у їхній свідомості і який проєкується в запитання до самих себе: Що відбувається? Хто я є? Яка моя роль у цих подіях? Коли закінчиться війна? Від чого залежить мир?

Важливо зазначити, що тематика формування проросійської ідентичності порівняно з тематикою військово-патріотичного виховання посідає друге, а не перше місце в

інформаційних освітніх повідомленнях міфологічного характеру. Почасти студенти у вигляді флешмобів, перформансів, пісень закликають братній російський народ «забрати» «ЛНР» до складу Російської Федерації, але відгуків на свої прохання вони не отримують.

Процеси, спрямовані на усвідомлення власної ідентичності мешканцями «ЛНР», ще меншою мірою представлені в інформаційному новинному полі сайту МОН псевдодержави. Таке структурне співвідношення тематики основних міфологем («мілітаризація свідомості», формування проросійської ідентичності та становлення ідентичності мешканця «ЛНР») символічно відображає намагання Росії заморозити воєнний конфлікт на Донбасі, не дати Україні можливості його розв'язати.

Отже, для набуття мешканцями псевдодержави «ЛНР» «відповідної» соціальної ідентичності активно використовуються та насаджуються в масовій свідомості населення історичні міфи, а також штучні соціально-історико-психологічні конструкти, що базуються на подібності певних історичних фактів і сучасних подій.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Соціальна ідентичність людини зазвичай формується на основі реальних історичних подій тієї групи, до якої вона належить. Але ідентичність також може набуватися соціальним індивідом на основі міфологічних розповідей членів групи. Описуючи роль міфів у процесі формування соціальної ідентичності, варто розрізняти справжнє, природне, і штучне міфотворення. Тобто міфи або виникають спонтанно, самі по собі, у процесі живої комунікації членів групи, відбиваючи цінності групи, або ж їх спеціально «конструюють» міфодизайнери. Якщо міф виникає спонтанно як жива розповідь досить великої групи людей про надзвичайно значущі для них події, про цінності групи, про їх можливу реалізацію в майбутньому, то варто говорити про творення власної історії групою людей. Якщо ж міф створений штучно, спеціально вигаданий окремою людиною або мікрогрупою людей як усвідомлена неправда, тобто процес створення міфу був змодельований, а потім сам міф за допомогою каналів масової комунікації було цілеспрямовано «вмонтовано» в масову свідомість більш широкої аудиторії, то про його живе творення та справжність не йдеться. Це і є псевдоміф, а соціальна ідентичність, сформована за його допомогою, – це квазіідентичність.

Як інструмент швидкого поширення інформації серед масової аудиторії, згуртування людей та зняття емоційної напруженості, міф є ефективним соціально-психологічним засобом управління соціальними процесами, у тому числі й цілеспрямованого формування соціальної ідентичності в певній групі людей.

Частка новин на сайті МОН так званої «ЛНР», які містять різні ідеологічні настанови міфологічного спрямування, у середньому становить третину інформаційних повідомлень. Умовно міфологеми було класифіковано на три види залежно від того, на формування якої ідентичності в дітей і молоді вони спрямовані: 1) проросійської ідентичності (25,97%); 2) ідентичності громадянина «ЛНР» (17,12%); 3) мілітаризованої свідомості, що маскується під патріотичне виховання та насамперед використовує тематику Великої вітчизняної війни (56,91%).

У формуванні в учасників освітнього процесу псевдодержави «ЛНР» соціальної ідентичності як квазінової під впливом штучно створених міфів виокремлено низку особливостей, зокрема: використання в новинних інформаційних повідомленнях для учасників освітнього процесу безапеляційних, категоричних, емоційних, сугестивних настановлень від референтних для учасників освітнього процесу осіб; зменшення соціальної дистанції взаємодії в соціальному просторі; штучна стимуляція вияву колективних емоцій у спеціально створених соціальних ситуаціях та ін. Усе це свідчить про цілеспрямований інтродуктивний вплив таких інформаційних повідомлень на свідомість учасників освітнього процесу та конфлуенцію як умову формування в них соціальної ідентичності.

Отже, для набуття мешканцями псевдодержави «ЛНР» «відповідної» соціальної ідентичності активно використовуються та насаджуються в масовій свідомості населення історичні міфи, а також штучні соціально-історико-психологічні конструкти, що базуються на хибних засадах подібності певних історичних фактів і сучасних подій.

Перспективи дослідження означеної проблеми полягають у створенні концептуальної моделі формування соціальної ідентичності людини під впливом міфів у процесі міжгрупових відносин.

Список використаних джерел

- Барт, Р. (2008). *Мифологии*. Москва: Академический проект.
- Борневассер, М. (1993). Социальная структура, идентификация и социальный контакт. *Иностранная психология*, 1993, 1 (1), 68–72.
- Війна і міф: невідома Друга світова*. Взято з <https://www.ww2.memory.gov.ua/category/statti/vijna-i-mif-nevidoma-druga-svitova/>
- Головаха, Є. І. (2016). Українське суспільство: шляхи трансформації. *Український соціологічний журнал*, 1-2, 26–30.
- Горностай, П. (2010). Групова ідентичність як предмет психології малих груп. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 24 (27), 105–113.
- Горностай, П. П. (2007). Проблема групового бессознательного в социальной психологии. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 18(21), 30–39.
- Жовтянська, В. В. (2011). Міфологія політичного піару. *Проблеми політичної психології*, 12, 181–192.
- Жовтянська, В. В. (2008). Уявлення українського населення про соціальну ситуацію. *Соціальна психологія*, 4 (30), 38–48.
- Зеленін, В. (2017). *Основи міфодизайну. Психотехнології керування медіареальністю*. Київ: Гнозис.
- Злобіна, О. Г., & Шульга, М. О. (1997). Ідентичність особистості та її зміни. У В. М. Доній, Г. М. Несен, Л. В. Сохань та ін. *Мистецтво життєтворчості особистості: наук.-метод. посібник: у 2 ч. Ч. 1: Теорія і технологія життєтворчості* (с. 169–205). Київ.
- Інститут соціальної та політичної психології НАПН України (2014). *Стан суспільної свідомості в Україні після падіння режиму Януковича. Березень 2014: інформаційний бюлетень*. За ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. П. Черниш. Київ.
- Інститут соціальної та політичної психології НАПН України (2011). *Українська держава на рубежі третього десятиріччя незалежності: думки та оцінки громадян. Вересень 2011: інформаційний бюлетень*. За ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. П. Черниш. Київ.
- Коваленко, А. Б., & Безверха, К. С. (2017). Соціальна ідентичність як механізм адаптації особистості під час суспільної кризи. *Український психологічний журнал*, 1(3), 48–62.
- Кули, Ч. Х. (2000). *Человеческая природа и социальный порядок*. Москва: Идея-Пресс.
- Малкина-Пых, И. Г. (2006). *Гендерная терапия. Справочник практического психолога*. Москва: Эксмо.
- Молдавська, Т. (2013). Радянська ідентичність та її вплив на формування сучасних суспільних стереотипів людей похилого віку (за матеріалами усноісторичних джерел Півдня України). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія»*, 12 (2), 38–48.
- Найдьонова, Л. А. (2011). *Рефлексивна психологія територіальних спільнот*. Київ: Міленіум.
- Павленко, В. Н. (2000). Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии. *Вопросы психологии*, 1, 135–142.
- Слюсаревський, М. М. (2019). *Несходимі терени Психеї: маршрути наукового пізнання: вибрані праці*. Київ: Талком.
- Соколов, Б. (2016). *Мученики і фарисеї*. Взято з <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/muchenyky-i-faryseyi>
- Суперечності між сходом і заходом: міф про дві України* (2014). Взято з <https://www.dw.com/uk/суперечності-між-сходом-і-заходом-міф-про-дві-україни/a-17551594>
- Титаренко, Т. М. (2019). Екзистенційний ландшафт посттравматичного життєтворення особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 44(47), 7–15.

- Фадеев, А. А. (1951). *Молодая гвардия*. Москва: Молодая гвардия.
- Чорна, Л. Г. (2012). Ідентичність особи: від групи до індивідуальності (методологічний аналіз). *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*, 13, 108–118.
- Шайгородський, Ю. (2009). Міфологія як засіб моделювання політичної реальності. *Віче*, серпень, 15. Взято з <http://veche.kiev.ua/journal/1574/>
- Эриксон, Э. (1996). *Идентичность: юность и кризис*. Москва: Прогресс.
- Abrams, D., & Hogg, M. A. (1988). Comments on the motivational status of self-esteem in social identity and intergroup discrimination. *European Journal of Social Psychology*, 18, 317–334.
- Berne, E. (1964). *Games People Play: The Psychology of Human Relationships*. New York: Ballantine Books.
- Blumer, H. (1953). Psychological Import of the Human Group. In Sherif M., Wilson M. O. (Eds.), *Group Relations at the Crossroads*. New York: Harper.
- Gaertner, S. L., & Dovidio, J. F. (2000). *Reducing Intergroup Bias : The Common Ingroup Identity Model*. New York, New York: Psychology Press.
- Goffman, E. (1982). *Interactional ritual*. New York.
- Gordon, Ch. (1976). Development of evaluated role identities. *Annual Review of Sociology*, 2, 405–433.
- Hogg, M. A., & Williams, K. D. (2000). From I to We: social identity and the collective self. *Group Dynamics: Theory, Research and Practice*, 4(1), 81–97.
- Jaromowic, M. (1998). Self-We-Others schemata and social identifications. In Worchel, S., Morales, J. F., Paetz, D., Deschamps, J. (Eds.), *Social identity: International perspective* (pp. 44–52). New York: Sage Publ.
- Mead, G. H. (1934). *Mind, Self, Society*. Chicago.
- Moreno, J. L. (1953). *Who Shall Survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. (2nd ed.). USA, Beacon House.
- Mummendey, A., & Otten, S. (1998). Positive-negative asymmetry in social discrimination. *European Review of Social Psychology*, 19, 107–143.
- Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, 751–783.
- Salice, A., & Montes Sónchez, A. (2016). Pride, Shame, and Group Identification. In *Frontiers in Psychology, Theoretical and Philosophical Psychology*, 26 April, Retrieved from <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00557>
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of inter-group conflict. In W. G. Austin, & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of inter-group relations* (pp. 33–47). Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Turner, J. C. (1975). Social comparison and social identity: Some prospects for intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 5, 5–34.
- Word of the Year (2016). Retrieved from <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2016/>

References

- Abrams, D., & Hogg, M. A. (1988). Comments on the motivational status of self-esteem in social identity and intergroup discrimination. *European Journal of Social Psychology*, 18, 317–334. (in English)
- Barthes, R. (2008). *Mifologii* [Mythologies]. Moscow: Akademicheskiiy proyekt. (in Russian)
- Berne, E. (1964). *Games People Play: The Psychology of Human Relationships*. New York: Ballantine Books. (in English)
- Blumer, H. (1953). Psychological Import of the Human Group. In M. Sherif, M. O. Wilson (Eds.), *Group Relations at the Crossroads*. New York: Harper (in English)
- Bornevasser, M. (1993). Sotsialnaya struktura, identifikatsiya i sotsialnyy kontakt [Social structure, identification and social contact]. *Inostrannaya psikhologiya*, 1 (1), 68–72. (in Russian)

Chorna, L. H. (2012). *Identychnist osoby: vid hrupy do indyvidualnosti (metodolohichniy analiz)* [Identity of a person: from group to individuality (methodological analysis)]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy*, 13, 108–118. (in Ukrainian)

Erikson, E. (1996). *Identichnost: yunost i krizis* [Identity: youth and crisis]. Moscow: Progress. (in Russian)

Fadeyev, A. A. (1951). *Molodaya gvardiya* [Young guard]. Moscow: Molodaya gvardiya. (in Russian)

Gaertner S. L., & Dovidio, J. F. (2000). *Reducing Intergroup Bias: The Common Ingroup Identity Model*. New York, NY: Psychology Press. (in English)

Goffman, E. (1982). *Interactional ritual*. New York. (in English)

Golovakha, Ye. I. (2016). *Ukrainske suspilstvo: shliakhy transformatsii* [Ukrainian society: ways of transformation]. *Ukrainskyi sotsiolohichniy zhurnal*, 1-2, 26–30. (in Ukrainian)

Gordon, Ch. (1976). Development of evaluated role identities. *Annual Review of Sociology*, 2, 405–433. (in English)

Hogg, M. A., & Williams, K. D. (2000). From I to We: social identity and the collective self. *Group Dynamics: Theory, Research and Practice*, 4(1), 81–97. (in English)

Hornostay, P. (2010). *Hrupova identychnist yak predmet psykholohii malykh hrup* [Group identity as a subject of psychology of small groups]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 24 (27), 105–113. (in Ukrainian)

Hornostay, P. P. (2007). *Problema gruppovoho besoznatelnoho v sotsialnoi psikhologii* [The Problem of Group Unconscious in Social Psychology]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 18(21), 30–39. (in Russian)

Institute for Social and Political Psychology the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (2014). *Stan suspilnoi svidomosti v Ukraini pislia padinnia rezhymu Yanukovycha. Berezen'2014: informatsiyni biuleten* [The state of public consciousness in Ukraine after the fall of the Yanukovich regime. March 2014: Newsletter] (2014). Slyusarevskyy, M. M. (Ed.), Chernysh, L. P. Kyiv. (in Ukrainian)

Institute for Social and Political Psychology the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (2011). *Ukrainska derzhava na rubezhi tretioho desiatyrichchia nezalezhnosti: dumky ta otsinky hromadian. Veresen'2011: informatsiyni biuleten* [The Ukrainian state at the turn of the third decade of independence: opinions and opinions of citizens. September 2011: Newsletter] (2011). Slyusarevskyy, M. M. (Ed.), Chernysh, L. P. Kyiv. (in Ukrainian)

Jaromowic, M. (1998). Self-We-Others schemata and social identifications. In Worchel, S., Morales, J. F., Paez, D., Deschamps, J. (Eds.), *Social identity: International perspective* (pp. 44–52). New York: Sage Publ. (in English)

Kovalenko, A. B., & Bezverkha, K. S. (2017). *Sotsialna identychnist yak mekhanizm adaptatsii osobystosti pid chas suspilnoi kryzy* [Social identity as an adaptation mechanism of personality in the social crisis]. *Ukrainskyi psykholohichniy zhurnal*, 1(3), 48–62. (in Ukrainian)

Kuli, Ch. Kh. (2000). *Chelovecheskaya priroda i sotsialnyy poriadok* [Human nature and social order]. Moscow: Ideya-Press. (in Russian)

Malkina-Pykh, I. G. (2006). *Gendernaya terapiya. Spravochnik prakticheskogo psikhologa* [Gender therapy. Handbook of the Practical Psychologist]. Moscow: Eksmo. (in Russian)

Mead, G. H. (1934). *Mind, Self, Society*. Chicago. (in English)

Moldavska, T. (2013). *Radianska identychnist ta yii vplyv na formuvannya suchasnykh suspilnykh stereotypiv liudei pokhyloho viku (za materialamy usnoistorychnykh dzherel Pivdnia Ukrainy)* [Soviet identity and its influence on the formation of modern social stereotypes of older people (on materials oral history sources south of Ukraine)]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriya «Kulturolohiia»*. 12 (2), 38–48. (in Ukrainian)

Moreno, J. L. (1953). *Who Shall Survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. (2nd ed.). USA, Beacon House. (in English)

Mummendey, A., & Otten, S. (1998). Positive-negative asymmetry in social discrimination. *European Review of Social Psychology*, 19, 107–143. (in English)

- Naydonova, L. A. (2011). *Refleksyivna psykholohiia terytorialnykh spilnot* [Reflective psychology of territorial communities]. Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)
- Pavlenko, V. N. (2000). Predstavleniya o sootnoshenii sotsialnoy i lichnostnoy identichnosti v sovremennoy zapadnoy psikhologii [Representations of the correlation of social and personal identity in modern Western psychology]. *Voprosy psikhologii*, 1, 135–142. (in Russian)
- Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, 751–783. (in English)
- Salice, A., & Montes Sónchez, A. (2016). Pride, Shame, and Group Identification. In *Frontiers in Psychology, Theoretical and Philosophical Psychology*, 26 April, Retrieved from <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00557> (in English)
- Shayhorodskyy, Yu. (2009). Mifolohiia yak zasib modeliuvannya politychnoi realnosti [Mythology as a tool for modeling political reality]. *Viche, serpen*, 15. Retrieved from <http://veche.kiev.ua/journal/1574/> (in Ukrainian)
- Slyusarevskyy, M. M. (2019). *Neskhodymi tereny Psykhei: marshruty naukovoho piznannia: vybrani pratsi* [Infinite roads of Psyche: routes of scientific knowledge]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)
- Sokolov, B. (2016). *Mucheniki i farisei* [Martyrs and Pharisees]. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/muchenyky-i-faryseyi> (in Ukrainian)
- Superechnosti mizh skhodom i zakhodom: mif pro dvi Ukrainy* [East-West Conflicts: The Myth of Two Ukraine] (2014). Retrieved from <https://www.dw.com/uk/superechnosti-mizh-skhodom-i-zakhodom-mif-pro-dvi-ukrayiny/a-17551594> (in Ukrainian)
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of inter-group conflict. In W. G. Austin, & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of inter-group relations* (pp. 33–47). Monterey, CA: Brooks/Cole. (in English)
- Turner, J. C. (1975). Social comparison and social identity: Some prospects for intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 5, 5–34. (in English)
- Tytarenko, T. M. (2019). Ekzystentsiinyi landshaft posttravmatychnoho zhyttietvorennia osobystosti [The existential landscape of personality life-designing after trauma]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 44(47), 7–15. (in Ukrainian)
- Viina i mif: nevidoma Druha svitova* [War and Myth: the Unknown World War II]. Retrieved from <https://www.ww2.memory.gov.ua/category/statti/vijna-i-mif-nevidoma-druga-svitova/> (in Ukrainian)
- Word of the Year* (2016). Retrieved from <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2016/> (in English)
- Zhovtyanska, V. V. (2011). Mifolohiia politychnoho piaru [The mythology of political PR]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 12, 181–192. (in Ukrainian)
- Zhovtyanska, V. V. (2008). Uiavlennia ukraïnskoho naselennia pro sotsialnu sytuatsiiu [The representation of Ukrainian population about social situation]. *Sotsialna psykholohiia*, 4 (30), 38–48. (in Ukrainian)
- Zelenin, V. (2017). *Osnovy mifodyzainu. Psykhotekhnologii keruvannia mediarealnistiu* [Fundamentals of mythology. Psychotechnology of media reality management]. Kyiv: Hnozis. (in Ukrainian)
- Zlobina, O. H., & Shulha, M. O. (1997). Identychnist osobystosti ta yii zminy [Identity and the change of personality]. In Doniy, V. M., Nesen, H. M., Sokhan, L. V. et al. (Eds.), *Mystetstvo zhyttyetvorchoosti osobystosti* Part 1: Teoriia i tekhnolohiia zhyttyetvorchoosti (pp. 169–205). Kyiv. (in Ukrainian)